Iran Local Histories Open Access

Autumn & Winter (٢٠٢٦) ١٤(١): ١١٧-١٣٢
DOI: ١٠,٣٠٤٧٣/LHST.٢٠٢٦,٧٦٥٢٢,٣٠٣٠

ORIGINAL ARTICLE

A Reflection on the Maturation of the Historical Geography of the "Bakhtiari Province" from the Atabegs of Greater Lur to the Safavid Period

Ali Ghasemi[١*], Sajad Kazemi[٢]

١. Assistant Prof. of History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran.
٢. PhD graduate in History, specializing in Post-Islamic Iran, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran.

Correspondence:
Ali Ghasemi

Email:
a.ghasemi@scu.ac.ir

Received: ١٥ Nov ٢٠٢٥
Accepted: ٠٥ Feb ٢٠٢٦

How to cite
Ghasemi, A. & Kazemi, S. (٢٠٢٦). A Reflection on the Maturation of the Historical Geography of the "Bakhtiari Province" from the Atabegs of Greater Lur to the Safavid Period. *Iran Local Histories*, ١٤(١), ١١٧-١٣٢. (DOI:١٠,٣٠٤٧٣/LHST.٢٠٢٦,٧٦٥٢٢,٣٠٣٠)

ABSTRACT

Under the Atabeg tradition of the Seljuk period, two Atabeg dynasties—known as the Greater and Lesser Lurs—emerged in the Lorestan region. The territory of the Greater Lurs underwent political and geographical reconfigurations until the rise of the Safavids, part of which became known as the "Bakhtiari Province." The emergence of this province is significant for two reasons: firstly, historical sources on its formation are scarce, and secondly, during the Safavid era, it became one of the five major political provinces. This study employs historical description and analysis to investigate the historical conditions and factors behind its formation. Findings indicate that the Atabegs' historical territory was divided into a core domain and additional holdings. During the Safavid period, the Bakhtiari Province, led by the Mirzadeh Astarki family, largely corresponded to the original domain of the Greater Lurs. The preservation of this core territory until the Safavid era was due to the Astarkis' influence within the Atabeg administration. Their political maneuvers against the Atabegs and the appearance of Astarki leaders as rulers of the Bakhtiari Province in the early Safavid period, following a historical hiatus, reflect the continuity of local dynastic power. Moreover, under Khalil Khan during the reigns of Shah Safi and Shah Abbas II, their territory expanded, reflecting both the restoration and alignment with the broader domain of the Greater Lurs.

KEYWORDS

Historical Geography, Bakhtiari Province, Atabegs of Greater Lur, Safavids, Astarkis.

Copyright © ٢٠٢٦ The Authors. Published by Payame Noor University.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/٤,٠/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Extended Abstract

A Reflection on the Maturation of the Historical Geography of the "Bakhtiari Province" from the Atabegs of Greater Lur to the Safavid Period

١. Introduction

The emergence of the semi-autonomous Bakhtiari Province in the early Safavid period reflects a long-term process of political transformation rooted in the era of the Atabegs of Greater Lur. The importance of the Bakhtiari Province during the Safavid period is evident from its designation as the fifth province following the four main provinces (Arabistan, Luristan, Georgia, and Kurdistan), despite the absence of a formal governor titled "vali"; the leader was simply referred to as the "ruler of the Bakhtiari tribe." Nonetheless, Sanson listed ten significant provincial governors, among whom was the governor of Bakhtiari. Although his use of the title "vali" may not be strictly accurate, it indicates the political significance of the Bakhtiari Province as a semi-autonomous entity in the Safavid state. The development of its historical geography and political identity dates to the early Safavid era. Previously, Hamdallah Mustawfi was the first to mention the Bakhtiari as one of the migratory tribes of Jabal al-Samaq in Syria who had settled within the territories of the Atabegs of Greater Lur. While in Mustawfi's earlier manuscript, edited by Edward Brown, the term "Mukhtari" appears instead of "Bakhtiari," such variations in tribal names are common, making the etymology of "Bakhtiari" as a distinct tribe and its extension to other clans and territories uncertain. Some scholars suggest that the name derives from a specific individual, yet historical evidence to substantiate this claim is lacking. Consequently, until corroborated historical documentation emerges, a definitive conclusion regarding the origin of the name "Bakhtiari" as a tribal or territorial designation is not possible. Documented sources from the early Safavid period confirm the Bakhtiari as a distinct ethnic group within the Lurs with a defined political and territorial identity. For instance, Shah Tahmasp mentioned the "emirate" and "alus Bakhtiari" in his conquest chronicles, while Bedlisi noted that the Greater Lur were known as Bakhtiari. Such references suggest continuity between the Greater Lur Atabegdom and the later Bakhtiari Province. This raises the central research question: what was the basis of the Bakhtiari Province's territorial and political continuity with the geography of the Atabegs of Greater Lur? Although Qajar-era sources and some local accounts provide brief references to Bakhtiari lands, no independent study has examined the Safavid-period geography of the Bakhtiari Province or its linkage to the Atabeg territories. This article aims to delineate the extent of the Bakhtiari Province during the Safavid period, explore the historical geography of the Atabegs of Greater Lur, and assess its impact on the development of this province.

٢. Methodology

This study adopts a historical research approach. Primary and secondary sources were reviewed, data were extracted systematically, and historical evidence was analyzed, interpreted, and evaluated to address the central research question.

٣. Findings

The historical and geographical foundations of the Bakhtiari Province during the Safavid period trace back to the territories of the Atabegs of Greater Lur. The Atabeg dominion consisted of a core area and several dependent and annexed regions. The core encompassed the eastern areas of Shushtar to Zardkuh, including northern and northeastern Khuzestan—particularly Susangerd and Izeh—as well as the Zayandeh-Rud basin extending to the Zardkuh foothills. This core territory closely corresponds to the Bakhtiari Province as identified during the Safavid period. During this era, independent governors appointed by the Safavid state administered Shushtar and Dezful, while parts of southern and southwestern Khuzestan fell under the influence of the Mashaʿi governors, and southeastern areas including Ramhormoz and Behbahan were controlled by the Kohgiluyeh Beylerbeyi.

Thus, as in the Atabeg period, the region from eastern Shushtar and northeastern Dezful to the areas adjoining Chaharmahal in Isfahan, known as Poshtkuh to Zardkuh, constituted the Bakhtiari Province, ranking politically after the four major Safavid provinces. The principal factor in maintaining this territorial and political cohesion was the political and military role of the Astarki tribe's leaders, who held significant authority within the Atabeg administration. Even during the final years of the Atabeg dynasty, they occasionally rebelled and killed the Greater Lur Atabeg. However, after a period of historical obscurity, they reemerged in the early Safavid era, illustrating the continuity of their local authority under the name "Bakhtiari." The appointment of an Astarki leader, Tajmir, as the hereditary chief of the region underscores the persistence of local dynastic power. Under his successors, especially Khalil Khan, the domain expanded beyond the original core, encompassing Chaharmahal, eastern Luristan, Khansar, and Jarbadqan (Golpayegan), reflecting a revival of territorial extent reminiscent of the Greater Lur Atabeg dominion.

K E Y W O R D S

Historical Geography; Bakhtiari Province; Atabegs of Greater Lur; Safavids; Astarkis.

پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران

سال چهاردهم، شماره یکم، پیاپی بیست‌وهفتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۴ (۱۱۷-۱۳۲)

DOI: ۱۰,۳۰٤۷۳/LHST.۲۰۲٦,۷٦٥۲۲,۳۰۳۰

«مقاله پژوهشی»

تأملی بر نُضج جغرافیای تاریخی «ایالت بختیاری» از اتابکان لر بزرگ تا دورهٔ صفویه

علی قاسمی[۱*]، سجاد کاظمی[۲]

۱. استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران.

۲. دانش‌آموخته دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران.

نویسنده مسئول:
علی قاسمی

رایانامه: **a.ghasemi@scu.ac.ir**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۶

استناد به این مقاله:
قاسمی، علی و کاظمی، سجاد (۱۴۰۴). تأملی بر نُضج جغرافیای تاریخی «ایالت بختیاری» از اتابکان لر بزرگ تا دورهٔ صفویه. *فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، ۱۴(۱)، ۱۳۲-۱۱۷.
(DOI:۱۰,۳۰٤۷۳/LHST.۲۰۲٦,۷٦٥۲۲,۳۰۳۰)

چکیده

در سایهٔ سنت اتابکی دوره سلجوقیان، دو سلسله اتابکی، تحت‌عنوان اتابکان لر بزرگ و لر کوچک، در محدوده لرستان پدید آمد. قلمرو اتابکان لر بزرگ تا ظهور صفویان، دستخوش تقسیمات سیاسی و جغرافیایی جدید شد، که بخشی از آن با عنوان «ایالت بختیاری» شهرت یافت. پیدایش این ایالت از آن جهت اهمیت دارد که نخست اطلاعات چندانی از زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری آن در دست نیست و دوم آن‌که در دوره صفوی به یکی از پنج ایالت مهم سیاسی صفویان درآمده بود. از این‌رو، مقاله حاضر با روش توصیف و تحلیل تاریخی، در پی پاسخ به این پرسش است که زمینه‌ها و عوامل تاریخی شکل‌گیری و تکوین این ایالت چه بوده است؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهد که، جغرافیای تاریخی اتابکان به دو بخش قلمرو اصلی و مضافات و متصرفات آن، تقسیم شده بود. ایالت بختیاری در دوره صفوی به سردمداری میرزاده‌های آسترکی، تقریباً بر محدودهٔ اصلی قلمروی اتابکان لر بزرگ، منطبق بود. حفظ قلمروی اصلی اتابکان لر بزرگ تا دوره صفویه، نیز به دلیل نفوذ آسترکی‌ها در ارکان دولت اتابکان لر بزرگ بود. تحرکاتی که آن‌ها برای احراز قدرت بر علیه اتابکان لر انجام دادند و ظهور نام سران آسترکی در اوایل دوره صفوی، به‌عنوان حاکم‌نشینان ایالت بختیاری، پس از یک دوره گسیخت تاریخی، حاکی از تداوم تاریخی قدرت در میان این خاندان حکومت‌گر محلی در این قلمرو بوده است. افزون بر این، قلمرو آنان در زمان خلیل‌خان همزمان با دوره شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم گسترش یافت که یادآور انطباق و احیای قلمرو گسترده اتابکان لر بزرگ نیز بود.

واژه‌های کلیدی

جغرافیای تاریخی، ایالت بختیاری، اتابکان لر بزرگ، صفویان، آسترکی‌ها.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. ۱۴۰۴ ©. ناشر این مقاله، دانشگاه پیام نور است.

این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/٤,٠/)

مقدمه

پیدایش ایالت حاکم‌نشین بختیاری در اوایل دوره صفوی، حاکی از فرآیند دگرگونی سیاسی در درازمدت بوده است، که ریشهٔ آن به دورهٔ اتابکان لر بزرگ بازمی‌گردد. اهمیت ایالت بختیاری در دوره صفوی از آنجا پیداست که بعد از والیان «ممالک اربعه» مشتمل بر عربستان، لرستان، گرجستان و کردستان، به‌عنوان پنجمین ایالت ذکر شده است؛ اگرچه حاکم آن عنوان «والی» را نداشته و از آن صرفاً با نام «حاکم ایل بختیاری» یاد شده است (میرزاسمیعا، ۱۳۷۸، ص. ۵). با وجود این، سانسون از ده والی مهم نام برده، که یکی از آن‌ها والی «بختیاری» بود (۱۳۴۶، ص. ۵۸). به‌رغم آنکه، تعبیر او در به‌کار بردن عنوان والی، درست به نظر نمی‌رسد، اما حاکی از اهمیت ایالت بختیاری، به‌عنوان یک ایالت «حاکم‌نشین» در دورهٔ صفوی است. جدای از اهمیت جغرافیای ایالت بختیاری در این دوره، یکی از مسائل مبهم، ریشه‌یابی اصطلاح «بختیاری» برای این ایالت و جنبه‌های قومی و سیاسی آن است، که متکی بر آراء و عقاید متفاوت است. بررسی نظرات مختلف در مورد این اصطلاح، احتیاج به تحقیق مفصل دیگری دارد، اما بخش عمدهٔ ساکنین این منطقه به لحاظ تاریخی، پیوستگی قومی و زبانی با لرها و کردها داشتند که در سراسر حوزهٔ زاگرس پراکنده بودند؛ چنان‌که جغرافی‌دانان قرون سوم و چهارم هجری از بلاد «لور» در شمال خوزستان و نواحی جبال یاد کردند (اصطخری، ۱۳۴۰، ص. ۹۳؛ مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲، ص. ۶۱۱). گاه نیز از «لران» با عنوان «کُردان» یاد شده است. مسعودی در نیمهٔ نخست سده چهارم هجری از آنان با عنوان کُردان «لریه» نام برده بود (۱۳۴۹، ص. ۸۴). در سده ششم هجری نیز، یاقوت حموی «جبال» میان اصفهان و خوزستان را زیست‌گاه لرهای منسوب به اکراد ذکر کرده بود (۱۳۹۷ق، ص. ج ۵، ص. ۱۶).

با این اوصاف نضج جغرافیای تاریخی و هویت سیاسی مستقل آن دسته از لرها یا کُردها تحت عنوان «بختیاری» مربوط به اوایل دوره صفوی بود. پیش از این، برای اولین‌بار، این نام توسط حمدالله مستوفی (۱۳۶۴، ص. ۵۴۰) به‌عنوان یکی از قبایل مهاجر جبل السماق شام یاد شده، که به قلمرو اتابکان لر بزرگ کوچ کرده‌اند. هر چند در نسخه قدیمی «تاریخ گزیده» مستوفی که ادوارد براون تصحیح کرده، به‌جای «بختیاری»، اصطلاح «مختاری» ذکر شده است (۱۳۶۴، ص. ۵۴۰، زیرنویس)، با این‌حال، در موارد مشابه در ضبط نام قبایل، تبدیل دو حرف میم و باء مشاهد می‌شود، از این‌رو، فرض ریشهٔ اصطلاح «بختیاری» به‌عنوان یک قبیلهٔ خاص و تعمیم آن به سایر قبایل و جغرافیای مزبور تحت این عنوان، قابل تردید است؛ زیرا که امروزه نیز «مختاری‌ها» یا «چهاربُری‌ها» به‌عنوان یک طایفهٔ مستقل، شناخته شده‌اند. برخی نیز بختیاری را مطابق یک قاعده تاریخی، برگرفته از نام یک شخص خاص می‌دانند که جماعت معروف به بختیاری از نام و وابستگی به او گرفته شده است. این فرض نیز جنبه پیشنهادی دارد و شواهد تاریخی در این خصوص، در دست نیست. از این‌رو تا کشف مستندات تاریخی متقن، اظهارنظر قطعی در خصوص وجه اسمی «بختیاری» منطبق بر جماعت و ایل یا یک ایالت جغرافیایی مقدور نیست؛ به‌گفتهٔ مکبن‌روز: «ریشه و منشاء نژادی مردم بختیاری جزو اسرار است و چنین به نظر می‌رسد که این راز در آینده نیز به همین گونه مکتوم خواهد ماند» (۱۳۷۳، ص. ۳۹).

بنابراین به شکل مکتوب و مستند، نام «بختیاری» به‌عنوان قومی منشعب از لرها و نیز ایالتی با هویت سیاسی و سرزمینی مستقل به منابع و شواهد تاریخی اوایل دورهٔ صفویه بازمی‌گردد، که البته بدون یک فرآیند و پیش‌زمینهٔ تاریخی نیز نبوده است. از جمله شاه‌طهماسب (۱۳۵۰، ص. ۱۸۶–۱۸۵)، در فتح‌نامه‌های خویش، از «امارت» و «الوس بختیاری» نام برده بود؛ یا در همین دوره، بدلیسی (۱۳۷۷، ص. ۴۹–۴۸) نوشته بود «لر بزرگ» به «بختیاری» مشهورند. به نظر می‌رسد، اشاره به لر بزرگ، پیوستگی سیاسی و جغرافیایی «ایالت بختیاری» به اتابکان لر بزرگ را می‌نمایاند. بدین‌سان، پرسش اصلی این است که، مبنای پیوستگی ایالت بختیاری در دوره صفویه با جغرافیا و قلمروی اتابکان لر بزرگ چه بوده است؟ به‌رغم آنکه در منابع و سفرنامه‌های دورهٔ قاجار و برخی منابع محلی بختیاری آن دوره، اشارات مختصری به محدودهٔ جغرافیایی ناحیه بختیاری شده، اما دربارهٔ جغرافیای ایالت بختیاری در دورهٔ صفویه و زمینه‌های پیوستگی جغرافیایی و سیاسی آن با دورهٔ اتابکان، تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته است؛ حتی در منابع دورهٔ صفویه نیز، به روشنی و تفصیل، محدودهٔ این ایالت ذکر نشده بود. بنابراین، مقالهٔ حاضر با کنکاش در منابع آن دوره، ضمن به دست دادن محدودهٔ ایالت بختیاری در دورهٔ صفویه، جغرافیای تاریخی اتابکان لر بزرگ و تأثیرگذاری آن بر نضج و شکل‌گیری این ایالت را به‌دست می‌دهد.

جغرافیای تاریخی اتابکان لر بزرگ

بخش‌هایی از لر کوچک: محدوده جغرافیایی که در اوایل دوره صفویه تحت عنوان «بختیاری» شهرت یافته بود، بخشی از «بلاد

لور» در نواحی جبال بود، که برخی مورخان و جغرافیدانان سده‌های سوم و چهارم به آن اشاره کرده‌اند (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲، ص. ۶۱۱). به‌علاوه «بختیاری» میراث‌دار بخشی از قلمرو اتابکان لر بزرگ در سده‌های میانه بود. برخی منابع متأخر سده‌های میانه، تقسیم بلاد لور به «لر بزرگ» و «لر کوچک» را مربوط به سده‌های سوم و چهارم هجری دانستند (مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۵۳۸؛ نطنزی، ۱۳۸۳، ص. ۳۸)، که قلمرو نخست در دوره اتابک نصرت‌الدین هزاراسپ (حک: ۶۲۶ـ۶۰۰ق) به مرکزیت «مال» امیر به‌عنوان «دارالسلطنه» (نطنزی، ۱۳۸۳، ص. ۳۸) «تمامت لرستان و شولستان و کُردارکان و کهپایه للستان تا چهار فرسنگی اصفهان» را شامل می‌شد (مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۴۴۱؛ نطنزی، ۱۳۸۳، ص. ۳۸). از این‌رو، نضج و شناخت جغرافیای بختیاری، مستلزم شناخت محدوده‌ی قلمرو اتابکان لر بزرگ است. به نظر می‌رسد در گزارش مستوفی، اشارهٔ به «تمامت لرستان» شامل تاخت و تاز اتابکان لر بزرگ در قلمروی اتابکان لر کوچک نیز بوده است؛ زیرا که آمده است که جانشین هزاراسف «با لشکری گران آهنگ لر کوچک کرد... و بعضی ولایات لر کوچک در تصرف اتابک تکله آمد» (۱۳۶۴، ص. ۵۴۳). از آنجا که اتابک تکله(حک: ۶۵۶ـ ۶۲۵ق) را بعد از قتل توسط مغولان در تبریز، به لرستان آوردند و در ده «دورود» به خاک سپردند (مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۵۴۴)، چنین به‌نظر می‌آید که بخش‌های شرق و جنوب شرقی «لر کوچک» یعنی مناطق الیگودرز، ازنا و درود تا بروجرد جزو قلمروی متصرفی اتابکان لر بزرگ بوده است. مناطقی که امروزه ترکیب جمعیتی آن‌ها با استقرار بختیاری‌ها، تغییر یافته است.

محدوده اصفهان: گزارش کلی مستوفی نشان می‌دهد که، مرزهای شمال شرقی اتابکان لر بزرگ تا چهار فرسنگی اصفهان را نیز در بر گرفته بود. بدین‌سان که اتابک یوسف‌شاه اول (حک: ۶۷۰-۶۸۵ق)، جانشین اتابک شمس‌الدین (حک: ۶۷۰-۶۵۶ق)، به علت نجات جان اباقاخان (حک: ۶۸۰ـ۶۶۳ق) در جنگ گیلان و دیلمان (وصاف الحضره، ۱۳۴۶، ص. ۱۴۹) و برخی خدمات نظامی دیگر، «شهر فیروزان و جربادقان بدو ارزانی» شد (مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۵۴۵). اشاره مستوفی به چهارفرسنگی اصفهان با مسافت و موقعیت «فیروزان» که امروزه با نام «سُهروفیروزان» است، مطابقت دارد. به‌علاوه به نظر می‌رسد، با ذکر جربادقان (گلپایگان) به‌عنوان سرحد قلمرو اتابکان، در نقطهٔ شمال غربی استان اصفهان و هم‌مرز با استان مرکزی، شهرها و مناطق غرب و شمال غربی اصفهان یعنی از فیروزان تا جربادقان مشتمل بر تیران، چادگان، فریدن و خوانسار را نیز دربر می‌گرفت، با این اوصاف، حکومت بر این مناطق بیشتر جنبه اعطایی و ارزانی داشته است؛ از این‌رو به‌طور مقطعی جزو قلمرو اتابکان لر بزرگ بوده‌اند.

شولستان: شولستان نیز به‌عنوان بخش دیگری از قلمرو اتابکان، میان فارس و کهگیلویه واقع بود. شول‌ها پیشتر بر لرستان غلبه کردند و پس از تشکیل سلسله اتابکان لر بزرگ نیز، همواره تهدیدی در قلمروی آنان بودند. هزار اسف افزون بر اینکه شول‌ها را از لرستان بیرون کرد، شولستان و حتی بخش‌های دیگر فارس را نیز به قلمرو لر بزرگ ملحق کرد. به نظر می‌رسد، از این زمان به بعد، به‌تدریج یکی از قبایل همراه و مهاجر، یعنی مماسنی‌ها در آنجا مستقر شده و با غلبه و ادغام آنان با شول‌ها، این منطقه به نام آنان تغییر یافت. در همین رابطه، اتابک هزاراسف «هر موضع که قابل زراعت دید، دیه‌ها ساخت و درو مردمان نشاند و هیچ جای خراب نگذاشت» (مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۴۴۲). افزون بر این، روایت نطنزی (۱۳۸۳، ص. ۴۰) در مورد اینکه اتابک تمام شولستان را «گز در گز به احشام و قبایل تقسیم کرد» به استقرار مماسنی‌ها در این منطقه اشاره دارد؛ زیرا که گسترش فتوحات اتابکان با کمک این قبایل مهاجر، موسوم به کُرد، از جبل السماق شام صورت گرفته بود.

کُردارکان: دو منطقه دیگر یعنی «کُردارکان» (کُه ارکان/ کُه وارکان/ کوروارکان) و کوهپایه «المستان» (للستان/ المشان/ الملتان/ الستان) (نک: مستوفی، ۱۳۳۶، ص. ۷۷، زیرنویس) نیز جز حوزهٔ متصرفی قلمرو اتابکان قلمداد شده است؛ با وجود این، منابع اطلاع دقیقی از موقعیت مکانی این دو ناحیه، به‌دست نمی‌دهند. دبیرسیاقی در تحشیه نزهت القلوب، موقعیت کردارکان را لردگان قید کرده است (مستوفی، ۱۳۳۶، ص. ۷۷، زیرنویس)، که صحیح به نظر نمی‌رسد؛ زیرا منابع جغرافیایی و از جمله حمدالله مستوفی، به تفصیل و مجزا، لردگان را توصیف کرده‌اند و دلیلی نبود با عنوان دیگری از آن یاد شود. افزون بر این، به نظر می‌رسد کردارکان و المستان همچون شولستان و لرستان، به‌عنوان نوعی تقسیمات جغرافیایی و سیاسی در آن دوره، شهرها و مناطق وسیعی را شامل می‌شدند. در حدود العالم (نویسنده گمنام، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۴) از دو ناحیه به نام «دارکان» و «تمستان»، میان پسا و داراگرد نام برده که با نواحی مورد بحث، تنها تشابه واژگانی دارند؛ اما در این زمان جز قلمروی ملوک شبانکاره بوده‌اند. مهم‌تر اینکه، نطنزی (۱۳۸۳، ص. ۴۰) سرحدات قلمروی اتابکان لر بزرگ در فارس را محدود به ولایات «خشت»[1] و «ماهور»[2] ذکر کرده بود، که هر دو در شولستان فارس واقع بودند.

۱. امروزه خشت جزو شهرهای کازرون است.

۲. ماهور نیز یکی از بخش‌های نورآباد ممسنی به‌حساب می‌آید.

گاوبه فرض دقیق‌تری مطرح نمود. به نظر وی، ریشهٔ این واژه «کوه ارکان» یا «کوه ارجان» بوده که نام دیگری برای منطقهٔ کوه‌گیلویه بوده است و به مناطق کوهستانی شمال ارجان اطلاق می‌شد (۱۳۵۹، ص. ۱۲۳). این منطقهٔ کوهستانی، از دوره قبل از اسلام، مسکن قبیله گیلویه بود و به لحاظ جغرافیایی نیز، بین استان‌های پارس، سپاهان و خوزستان واقع شده بود. در سده‌های سوم و چهارم هجری با عنوان «کوه‌گیلویه» شهرت داشت و کوهستان آن، نزدیک به سپاهان، ذکر شده است (نویسنده گمنام، ۱۳۶۲، ص. ۳۲).

به نظر می‌رسد، کوروارکان که به گفتهٔ مستوفی در زمان هزاراسف و با کمک برادرانش فتح شد، همان «کوره ارجان» متصل به کوه‌گیلویه بوده است؛ زیرا که کورهٔ ارجان تا دوره ایلخانان دارای حیات بوده است. تنها از نیمهٔ دوم سده هشتم هجری است که برای نخستین‌بار در منابع از شهر بهبهان، به‌عنوان محل عبور امیر مبارزالدین‌محمد مظفری، حاکم فارس، به لرستان(کتبی، ۱۳۶۴، ص. ۷۲–۷۳) و نیز محل اردوگاه تیمور در مسیر شیراز بوده است (یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص. ۷۰۸). محدوده ارکان/ ارجان از جنوب به بنادر گناوه و سی‌نیز در سواحل خلیج فارس نیز می‌رسید (گاوبه، ۱۳۵۹، ص. ۱۳)، چنان‌که در دورهٔ اتابک افراسیاب (حک: ۶۹۶ـ۶۸۵ق) نیز به محدوده قلمرو آنان از همدان تا سواحل خلیج‌فارس اشاره شده بود: «اقربای خود را به امارت ولایات از حدود همدان تا کنار دریای فارس نامزد کرد» (مستوفی، ۱۳۶۴، ص.۵۴۷). استقرار قبیله لیراوی (بعدا لیراوی کوه و لیراوی دشت) به‌عنوان یکی از قبایل مهاجر در کوروارکان از حدود کوه‌گیلویه تا بنادر گناوه و سی‌نیز نیز دال بر این انطباق و وجود یک واحد جغرافیایی مستقل است.

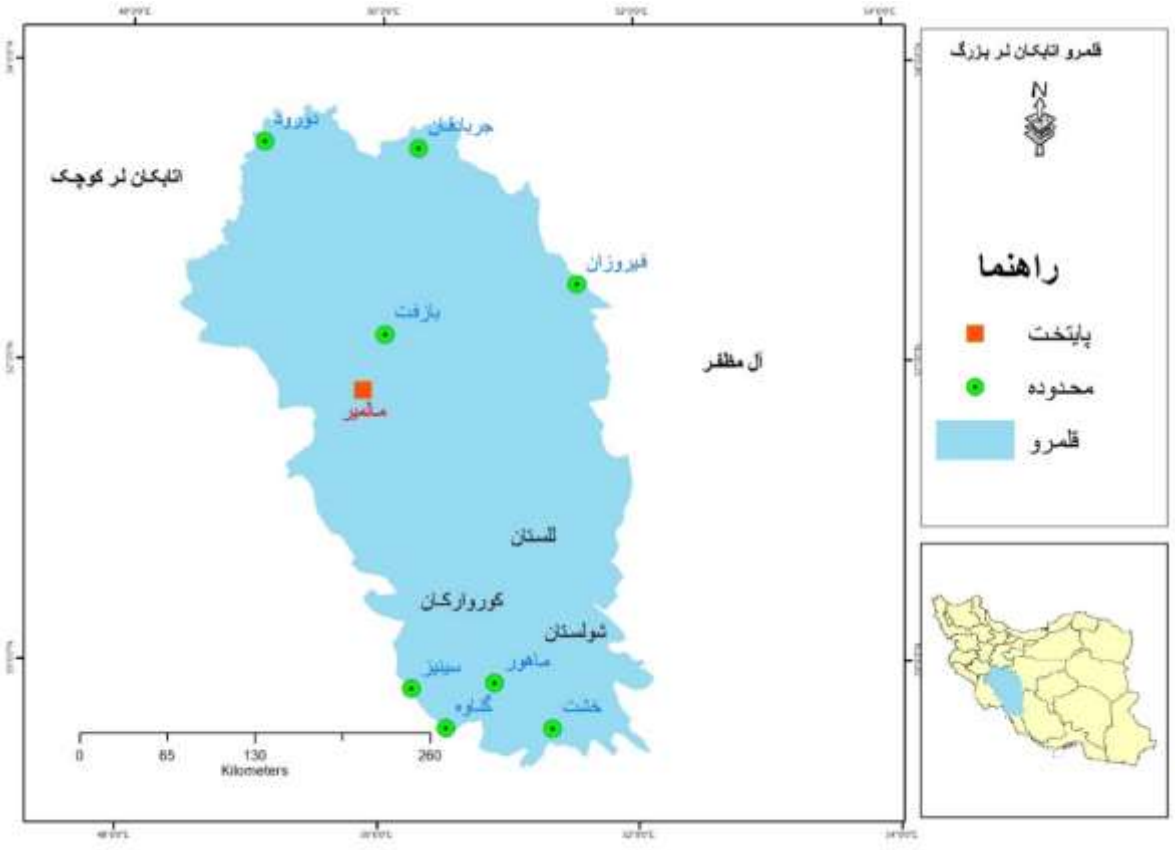
گاوبه به نقل از مینورسکی آورده است که اتابک سُنقر بن مودود (حک: ۵۵۶–۵۴۳ق) کوه‌گیلویه را به‌عنوان پاداش خدمت بر علیه شبانکاره، به ابوطاهر (حک: ۵۵۵–۵۵۰ق) بنیان‌گذار اتابکان لر بزرگ، واگذار کرده بود (۱۳۵۹، ص. ۱۰۷). این درحالی است که در منابع تاریخی «تاریخ گزیده» مستوفی و «منتخب التواریخ» نطنزی، تنها به عنوان کلی لرستان اشاره شده و به‌طور مشخص به واگذاری کوه‌گیلویه، اشاره‌ای نرفته بود. اما در یک منبع متأخر ذکر شده، اتابک تکله بن مودود سَلغری که با کمک علی و پسرانش محمد و ابوطاهر بر برادرش اتابک سُنقر غلبه یافت، کوه‌گیلویه را به آنان واگذار کرده بود (غفاری، ۱۳۴۳، ص. ۱۷۰). با این اوصاف به نظر می‌رسد، این واگذاری در نتیجهٔ اختلافات داخلی میان حکام سلغری فارس بوده و از این پس کوه‌گیلویه همواره محل ادعا و منقاشه میان اتابکان سَلغری و اتابکان لر بزرگ بوده است، چنان‌که روایت‌های وصاف نشان می‌دهد، اتابکان سَلغری کوه‌گیلویه را جز قلمرو لاینفک خود دانسته‌اند: «کوه‌گیلویه سرزمینی است حایل میان شیراز و لرستان، اگر از تصرف شیراز بیرون رود ضبط آن ممکن نگردد» (۱۳۴۶، ص. ۱۴۹).

از طرفی اتابکان لر، کوه‌گیلویه را بخشی از لرستان بزرگ به حساب می‌آوردند، که جز اقطاعات آنان بوده است. به‌طور مشخص در زمان اتابک یوسف‌شاه اول(حک: ۶۸۵ـ۶۷۰ق)، در ازای خدمت به اباقاخان، «کوه‌گیلویه... بدو ارزانی» شد (مستوفی، ۱۳۶۴، ص.۵۴۵). به نظر می‌رسد، در زمان جانشین وی، یعنی اتابک افراسیاب (حک: ۶۹۶–۶۸۵ق)، اتابکان سلغری فارس بر آنجا حاکم شدند؛ زیرا که اتابک افراسیاب به ارغون (حک: ۶۹۰–۶۸۳ق)، ایلخان مغول، چنین عرضه داشت: «ولایت کوه‌گیلویه با لرستان پیوسته است و از قدیم‌الایام مال آنجا داخل مقاطعه اتابکان بوده، اگر بار دیگر حکم شود که در تصرف او باشد بیش از آنچه مقرر دیوان فارس است به خزانه خواهد فرستاد» (وصاف الحضره، ۱۳۴۶، ص. ۱۴۹). اما از گزارش وصاف چنین برمی‌آید که، اتابک افراسیاب به علت جوانی و ناپختگی و شورش لشکریان و نزدیکانش، توفیق چندانی در این زمینه به دست نیاورد؛ چنان‌که «کشورش ویران و رعیتش بی‌نوا گردید» (۱۳۴۶، ص. ۱۴۹). در نتیجه، سَلغریان فارس اجازه نداند که کوه‌گیلویه از حوزهٔ نفوذ آنان خارج شود.

گذشته از این‌ها، اشاره به حدود همدان در زمان اتابک افراسیاب حاکی از آن است، از دورهٔ تکله (حک: ۶۵۶–۶۲۵ق) که در «دورود» به خاک سپرده شد تا زمان افراسیاب (حک: ۶۹۶–۶۸۵ق)، اتابکان نقوذشان را تا بروجرد – که هم‌مرز همدان بود – نیز گسترش دادند. همچنین خوزستان نیز، به جز مناطق شمالی آن، تا این زمان جزو قلمرو اتابکان نبوده است، بلکه تا سقوط خلافت عباسی به دست هلاکوخان، نمایندگان خلیفه بر آنجا حکومت می‌کردند. حتی در یک مورد، بهاالدین گشتاسف و عمادالدین یونس، حاکمان خوزستان، از جانب خلیفه، با حملهٔ به اتابکان، قزل برادر اتابک تکله را به اسارت گرفتند (مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۵۴۳). بنابراین، در زمان اتابک یوسف‌شاه، خوزستان نیز همچون کوه‌گیلویه، به‌طور موقت و از جانب اباقاخان به اتابکان لر بزرگ، واگذار شد(مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۵۴۵).

للستان: بخش دیگری از قلمرو الحاقی اتابکان لر بزرگ در زمان هزاراسپ، کوهپایه «للستان» (مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۵۴۲) یا «المستان» (مستوفی، ۱۳۳۶، ص. ۷۷) بود. به نظر می‌رسد، «للستان» مورد اشارهٔ مستوفی، همان «لالستان» ذکر شده توسط یاقوت حموی است که موقعیت آن را میان جبال لر و اصفهان ذکر کرده بود (۱۳۸۳، ج ۲، ص. ۶۶۵). گاوبه اشاره می‌کند، کوهپایه

للستان همان کوهپایه لرستان، در آن سوی رود خرسان است. این رود از دو سر شاخه، یعنی کوه‌های شمال غربی اردکان فارس و نیز کوه دنا در جهت سمیرم سرچشمه می‌گیرد. هر دو شاخه پایین‌تر از یاسوج یکی شده، وارد استان چهارمحال و بختیاری شده و قبل از سد کارون چهار واقع در لردگان، به کارون ملحق می‌شود. در واقع، للستان یا لالستان آن سوی رود خرسان، مشتمل بر بویراحمد امروزی تا لردگان و حدود استان اصفهان بوده است (۱۳۵۹، ص. ۱۲۲). اشارهٔ مستوفی به «کوهپایه للستان تا چهارفرسنگی اصفهان» به درستی بیانگر این محدوده است. بنابراین، بر پایهٔ روایت‌های تاریخی، روی‌هم‌رفته محدودهٔ قلمرو اتابکان لر بزرگ را به‌طور مقطعی می‌توان چنین ترسیم نمود: از سمت شمال به مناطق لر کوچک تا حد همدان؛ از جانب شمال شرق به فیروزان تا جربادقان در اصفهان؛ در مرکز به سمت غرب، محدوده‌ای که بعدا مناطق بختیاری نامگذاری شد، به علاوه للستان (بخش بویراحمد تا لردگان)، کوه‌گیلویه و خوزستان را شامل می‌شد و بخش‌های جنوبی آن به خشت و ماهور در شولستان واقع در فارس و همین‌طور بنادر گناوه و سی‌نیز در کوروارکان (کوه ارجان/کوره ارجان)، منتهی می‌شد.

نقشه شماره ۱. قلمرو اتابکان لر بزرگ با تکیه بر روایات تاریخی

بازشناسی ایالت بختیاری در دوره صفویه

ایالت بختیاری وارث قلمرو اصلی اتابکان لر بزرگ

محدودهٔ اصلی قلمرو اتابکان لر بزرگ، مناطق شمال خوزستان تا کوهستان‌هایی بود که بعدها در دوره صفوی به «بختیاری» معروف شد. این منطقه شامل محدودهٔ شوشتر و ایذج تا دامنه‌های زردکوه بود؛ زیرا روایت شده که، اتابک شمس‌الدین(۶۷۰-۶۵۶ق)، جانشین اتابک تکله، به رسم عرب‌ها و مغولان «رحلة الشتاء و الصیف کردی و زمستان در ایذج و سوسن تا حدود شوشتر و تابستان در جوی سرد[۱] و بازُفت و دامن زرده[۲] ... مقام» می‌کرد (مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۵۴۵-۵۴۴). نطنزی نیز با ذکر روایتی مشابه و تأکید بر «مجموعه لرستان»، اشاره کرده بود، که اتابکان زمستان را در «ایذج و شوش[۶] قیشلامیشی کردی و تابستان به کوه زردک» می‌رفتند (۱۳۸۳، ص. ۴۲).

۱. جری‌سرد (مستوفی، ۱۳۶۴: زیرنویس، ۵۴۴). لسترنج جوی‌سرد را شاخهٔ اصلی زاینده‌رود دانسته که از زردکوه سرچشمه می‌گیرد(لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۲۳).

۲. زردکوه بختیاری.

براساس این روایت‌ها، سایر مناطق، همچون بخش‌های جنوب خوزستان، للستان، کوه‌گیلویه تا کوروارکان، سواحل خلیج فارس، شولستان فارس، بخش‌هایی از قلمرو لر کوچک و محدوده اصفهان، جزو مناطق متصرفی و نفوذی اتابکان بوده است. حوزهٔ نخست، یعنی قلمرو اصلی اتابکان، در تقسیمات جغرافیایی و اداری دورهٔ صفوی، با عنوان «الوس بختیاری» (شاه‌طهماسب، ۱۳۵۰، ص. ۱۸۵–۱۸۶)، «بختیاری» (بدلیسی، ۱۳۷۷، ص. ۴۹–۴۸)، «ایالت بختیاری» (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۱۷۱) و مساکن «الوار بختیاری» (ترکمان، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۵۲۹؛ شاملو، ۱۳۷۱، ص. ۲۸۴) شهرت داشت. شایان توجه است که قلمروی اصلی اتابکان، به انضمام سایر مناطق متصرفی، به‌عنوان قلمرو ولایت «لر بزرگ» شناخته شده است؛ چنان‌که مستوفی می‌نویسد: «لر بزرگ ولایتی است معتبر و در او چند شهرها شولستان فارس، کُردارکان، قهپایه المستان از حساب آنجا است» (۱۳۳۸، ص. ۷۷).

نضج جغرافیایی و سیاسی قلمرو اصلی اتابکان بعدها با عنوان «بختیاری»، به وضوح هم‌زمان با آغاز دورهٔ صفوی بود؛ چرا که تا پیش از این دوره، آگاهی مستندی دربارهٔ جغرافیا یا ایالتی با عنوان «بختیاری» در دست نیست. با این‌حال، نبود داده‌های مکتوب تاریخی، به‌معنای فقدان «امر واقع» تاریخی نیز نبود. منابع دورهٔ صفوی، جز اشاره به «ایالت بختیاری» یا «الوار بختیاری» و «جماعت بختیاری»، توصیف چندانی از حد و مرز این ایالت به دست نداده‌اند، اما جایی که از محال و مضافات اصفهان، والی لرستان و عربستان، بیگلربیگی کوه‌گیلویه و حکام شوشتر و دزفول نام می‌برند، محدودهٔ میان این نواحی، به‌عنوان «ایالت بختیاری» محرز شده است. در یک منبع متأخر، در باب حدود ایالت بختیاری، چنین آمده بود: «جماعت بختیاری... در جبال غرب اصفهان توطن دارند... تا به نواحی شوشتر» (موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳، ص. ۱۱۹– ۱۱۸). همچون دورهٔ اتابکان لر بزرگ، که خوزستان جنوبی توسط نمایندگان خلیفه عباسی اداره می‌شد، در اوایل دورهٔ صفوی نیز، سادات مشعشعی نفوذ خود را از جنوب خوزستان (عربستان وقت) تا شوشتر و دزفول گسترش دادند (بدلیسی، ۱۳۷۷، ص. ۴۹). با این همه، با محدودشدن قلمرو مشعشعیان از طرف دولت صفویه، حاکم مستقلی برای شوشتر گماشته شد، که مستقل از قلمرو بختیاری بود. با این اوصاف، از همان دوره مشعشعیان، گاه حاکمان بختیاری از جانب شاه صفوی، مأمور دریافت مالیات این شهرها بودند (بدلیسی، ۱۳۷۷، ص. ۴۹). حاکمان بختیاری همواره درصدد بودند، نفوذ خود را در این مناطق گسترش دهند و حتی بعضا بخش‌هایی را به قلمرو خود اضافه می‌کردند؛ چنان‌که امیرجهانگیرخان بختیاری (حک: ؟–۹۷۴ق) در دورهٔ شاه‌عباس بزرگ (حک: ۱۰۳۸–۹۹۶ق) به سال ۱۰۰۳ق، در ازای کمک به مهدی قلی‌خان شاملو در دفع سیّدمبارک‌خان مشعشعی در شوشتر، ناحیهٔ حاصل‌خیز «سبز آب»، واقع در سردشت دزفول را به‌عنوان اقطاع به او واگذار کردند (جزایری، ۱۳۴۸، ص. ۴۴–۴۳). از این پس، موقعیت آنان در بخش‌های شمالی دزفول استحکام یافت. احداث ابنیه رفیعه و عمارت‌های عالی در سردشت دزفول توسط پسر و جانشین وی، خلیل‌خان بختیاری(حک: ۱۰۷۷–۱۰۳۸ق)[1] هم‌زمان با دورهٔ حکومت شاه‌صفی اول (حک: ۱۰۵۲–۱۰۳۸ق) و شاه‌عباس دوم (حک: ۱۰۷۷–۱۰۵۲ق)، تأییدی بر این مدعا است (نک: سردار اسعد، ۱۳۳۳ق، ص. ۲۳۶). افزون بر این، در دورهٔ ضعف شاه‌سلطان حسین (حک: ۱۱۳۵–۱۱۰۶ق)، برای مدت کوتاهی (۱۱۲۹ق)، حکومت شوشتر به یحیی‌خان بن یوسف‌خان بن خلیل‌خان، واگذار گردید (جزایری، ۱۳۴۸، ص. ۶۹). شایان بحث است که این شهر، جزو قلمرو و جغرافیای اصلی بختیاری نبوده است؛ همچنان‌که در این دوره، رامهرمز نیز جزو «قصبات کوه‌گیلویه» ذکر شده است (نک: ترکمان، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۵۲۴). بعدها نجم‌الملک نیز در دورهٔ قاجار، بر این مطلب صحه گذاشته بود: «ایل بختیاری... برای قشلاق در جلگه دزفول و اهواز و شوشتر و حدود رامهرمز می‌آیند و حال آنکه حقی ندارند» (۱۳۸۵، ص. ۵۱).

تعیین محدودهٔ جغرافیای بختیاری در این مناطق، در پیوند با نام قبایل مهاجر موسوم به کرد شام، قابل تأمل خواهد بود؛ از آن جمله به نظر می‌رسد، ناحیهٔ «بَتوند» در جنوب شرقی شوشتر و «گُتوند» در شمال شوشتر و جنوب شرق دزفول، با قبایل کرد مهاجر موسوم به «بتوند» و «کوتوند» بی‌ارتباط نباشند (نک: مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۵۴۱–۵۴۰؛ نطنزی، ۱۳۸۳، ص. ۴۰). همین‌طور ناحیهٔ «جانکی»، مشتمل بر جانکی گرمسیر (باغ‌مَلِک تا گُل‌گیر در جنوب

---

۱. تخمین سال‌های حکومت خلیل‌خان براساس برخی اشارات تاریخی است، از جمله ملاکمال در سال ۱۰۳۷ق، آخرین سال سلطنت شاه‌عباس اول، فهرستی از حکام ایالات را آورده است. از آن جمله، خلیل‌خان را حاکم بختیاری ذکر کرده بود. هم او در آخرین سال سلطنت شاه‌عباس دوم (۱۰۷۵ق) بار دیگر می‌گوید حاکم بختیاری خلیل‌خان بوده است (ملاکمال، ۱۳۳۴، ص. ۲۵، ۲۰). با این‌حال، تاریخ‌گذاری رخدادها توسط ملاکمال، چندان دقیق نیست، زیرا سایر منابع، فوت شاه‌عباس اول را ماه جمادی‌الاول ۱۰۳۸ق ذکر کرده‌اند (ترکمان، ۱۳۸۲، ج۳، ص. ۱۰۷۷). پس از او، بلافاصله شاه‌صفی جایگزین شد و در ماه شوال ۱۰۳۸ق، خلیل‌خان را به حکومت بختیاری، منصوب نمود (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۵۵). افزون بر این، برخلاف ملاکمال، منابع دیگر، سال فوت شاه‌عباس دوم را ۱۰۷۷ق، نوشته‌اند (شاملو، ۱۳۷۱، ص. ۲۳؛ مستوفی، ۱۳۷۵، ص.۱۱۱). به‌نظر می‌رسد، خلیل‌خان در این سال و یا حتی پس از آن، یعنی تا سال‌های نخستین سلطنت شاه‌سلیمان، در قید حیات و حاکم بختیاری بوده است.

شرق مسجدسلیمان) و جانکی سردسیر (لردگان و خان‌میرزا) که جزو قلمرو بختیاری بود، محل استقرار قبیلهٔ مهاجر کَرد، موسوم به «جانکی» یا «جوانکی»، بوده است.

همچنین ایالت بختیاری از طرف شمال، محدود به چهارمحال بود. در واقع، چهارمحال مشتمل بر «رار»، «کیار»، «میزدج» و «گندمان»، جز مضافات و چهارمحال اصفهان بود (نک: رستم‌الحکماء، ۱۳۸۲، ص. ۴۳۳؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۴، ص.۱۹۳۳). از این چهار محل، به‌عنوان مکان سیر و سیاحت و شکارگاه پادشاهان صفویه، به‌ویژه شاه‌عباس دوم، یاد شده است (وحید قزوینی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۶-۱۹۴). همچنین، «ده‌کرد» (بعدا شهرکرد) جزو قریه‌های چهارمحال اصفهان، به‌حساب می‌آمد (رستم الحکما، ۱۳۸۲، ص. ۴۳۳) و در حوزه «رار» بود. به‌طور مشخص، «رار» از شمال به فریدن، از جنوب به خاک فارس، از شرق به اصفهان و از غرب به میزدج، محدود بود. «کیار» از شمال به میزدج، از شرق به لنجان، از جنوب به گندمان و از غرب محدود به پشت‌کوه بختیاری بود. «میزدج» نیز از شمال به فریدن، از جنوب به کیار، از شرق به رار و از غرب به بختیاری محدود بود. افزون بر این، «گندمان» نیز از شمال به میزدج، از جنوب به فارس، از شرق به سمیرم و از غرب به پشتکوه بختیاری محدود بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۴، ص. ۱۹۳۴-۱۹۳۳). در این محدوده، ده «سامان» نیز، خارج از قلمرو ایالت بختیاری و از «اعمال کوه‌گیلویه» ذکر شده است (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۲۰۶-۲۰۵). البته گاهی نواحی همچون شوشتر و دزفول، محل حضور و نفوذ حاکمان بختیاری نیز بوده؛ چنان‌که یکی از حاکمان متمرد بختیاری در زمان شاه‌عباس بزرگ، به نام امیرشاه حسین، از حضور محصلان مالیاتی جلوگیری کرده بود و در نتیجهٔ لشکرکشی الله‌وردی‌خان «امیرالامرای فارس»، به قلعهٔ سامان، پناه برده بود (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص.۲۰۶-۲۰۵). با این‌حال، چهارمحال اصفهان به‌عنوان مناطق یکجانشین، به‌لحاظ جغرافیایی، از بخش‌های کوچ‌نشین و «پشتکوه بختیاری» در غرب جدا بودند؛ اما به‌تدریج، در همین دوره صفویه، از نظر سیاسی، نظامی و حتی اقتصادی، محل نفوذ و اعمال قدرت و اسکان قبایل بختیاری، واقع شدند.

توسعه قلمرو حاکم‌نشین ایالت بختیاری در دوره صفویه

مطابق شواهد میدانی و باستان‌شناختی و برخی گزارش‌ها و اسناد تاریخی، قلمرو بختیاری در دورهٔ صفویه، در زمان حکومت خلیل‌خان (۱۰۷۷-۱۰۳۸ق)، گسترش یافته بود؛ چندان‌که بناها و عمارت‌هایی از وی، در بخش‌های شمالی دزفول، به‌جا مانده بود. به‌علاوه باغ‌ها، صفّه‌ها و دریاچه‌هایی توسط وی، با دخل و تصرف در سرچشمه زاینده‌رود، احداث گردید (وحید قزوینی، ۱۳۸۳، ص.۶۰۲)، به‌طور مشخص، عمارت‌هایی در دیمه کوهرنگ، یکی از سرچشمه‌های زاینده‌رود، ساخت (سردار اسعد،۱۳۳۳ق، ص. ۲۳۶). در جنوب شرق لرستان امروزی نیز، آثاری از سازه‌ها، کتیبه‌ها، عمارت‌ها و بقایای شهرسازی خلیل‌خان و جانشینان وی، باقی مانده است (نک:حسن‌پور و سرلک، ۱۴۰۰، ص. ۱۰۰-۹۴)، که حاکی از توسعهٔ قلمرو بختیاری، در این دوره بوده است. همان‌طورکه قلمرو اتابکان تا بروجرد گسترش یافت، بختیاری‌ها نیز به‌عنوان میراث‌دار قلمرو آنان، موقعیت خود را تا محال «بُرورُود» یا «بُربُرود» (الیگودرز)، «جاپلق» (ازنا) و «دورود» از توابع بروجرد تا سرحدات همدان، حفظ کرده بودند. بابایی کاشانی از مورخان و شاعران دورهٔ شاه‌عباس دوم، در اشعارش، از نفوذ خلیل‌خان در بخش‌هایی از لرستان و همدان گفته است:

رعیت جمله بودند پیش آن خان — نـهاونـد و بروجـرد، تویسرگـان
خـرم‌آبـاد و خوانـسار و ز گلپـاج — همی دادند خلیل‌خان را همه باج

(بابایی کاشانی، ۱۴۰۰، ص. ۱۹۷)

در این خصوص، استرآبادی مورخ نامدار دورهٔ افشاریه نیز، از «خلیل‌آباد بختیاری» در «بُرورُود»، به‌عنوان محل ظهور شاهزادهٔ مدعی حکومت، یعنی صفی‌میرزا (۱۱۴۰-۱۱۳۲ق)؛ مکان شورش عده‌ای از طوایف بختیاری به سال ۱۱۴۴ق و قتل حاکم گماشتهٔ نادرشاه، یعنی احمدخان بن قاسم خان بختیاری، نام برده است (۱۳۷۷، ص. ۱۸۹-۱۸۸، ۲۲-۲۱). در جای دیگر نیز، از کوچ «الوار سکنه خلیل‌آباد» به ولایت جام خراسان، توسط نادرشاه، سخن گفته است (۱۳۷۷، ص. ۲۴۵). این رخدادها، حاکی از اهمیت سیاسی شهر «خلیل‌آباد»، به‌عنوان یکی از مقرهای تابستانی خلیل‌خان، در دورهٔ واپسین صفویان تا ظهور افشاریان است؛ چنان‌که شهر «بُنوار» در حوالی رودخانهٔ «تَلوک»، میان لالی و اندیکا، به‌عنوان پایتخت زمستانی و یک «خلیل‌آباد» دیگر، رونق و توسعه داده بود. گذشته از این، در دهستان «جاپلق»(ازنا)، بالاتر از بُرورود، آبادی دیگر به نام «خلیل‌آباد» وجود دارد، که به‌نظر می‌رسد، منسوب به خلیل‌خان بوده است. همچنین در آبادی «چُقاگرگ» بُربُرود نیز، بناها و عمارت‌هایی از او، به‌جای مانده است (سردار اسعد، ۱۳۳۳ق، ص.۲۳۶).

مرزهای ایالت بختیاری در دورهٔ خلیل‌خان، به ولایات شرق لرستان، یعنی خوانسار و جرپادقان (گلپایگان) نیز رسید. همان‌طور که ایلخانان مغول، در ازای حسن خدمت، برخی ولایات را به‌عنوان تیول، به اتابکان لر بزرگ اعطا نمودند، پادشاهان صفوی نیز، در مواردی معدود و خارج از قلمرو ایالت اصلی بختیاری، برخی ولایات را به‌عنوان تیول، به حکمرانان بختیاری واگذار کردند، که بُعد دیوانی و

مالیاتی آن دارای اهمیت بود. وحید قزوینی، ذیل حوادث سال ۱۰۶۶ق، می‌نویسد که شاه‌عباس دوم: «به ازای حسن خدمات، اُلکای خوانسار به تیول ایالت‌پناه مزبور (خلیل‌خان) شفقت شد و تا قریه محمّدیه[۱] در رکاب ظفر انتساب بوده، از منزل مزبور به خلاع فاخره سرافرازی یافته روانه اُلکای خوانسار گردید» (۱۳۸۳، ص.۶۰۳-۶۰۲). پیش‌تر نیز، این ولایات، مورد توجه خلیل‌خان بوده است؛ زیرا به‌سال ۱۰۵۴ق که رعایای بختیاری بر علیه او شورش کردند: «به لطایف الحیل فرار نموده به خوانسار و جرفادقان رفت» (حسینی منشی، ۱۳۸۵، ص. ۴۳۲). افزون بر این، بابایی کاشانی (۱۴۰۰، ص. ۱۹۷) نیز، خوانسار و گلپایگان را به‌عنوان تیول وی معرفی کرده بود:

ز من بشنو کنون یک فصل گفتار هم از گلپایگان و هم ز خوانسار
بُدند اندر تیول خان دیگر که بود نامش خلیل‌خان سپهذر

گذشته از این‌ها، در خصوص معافیت مالیاتی سادات باباحیدر میزدج نیز، فرمانی به جا مانده است که، محدودهٔ حکمرانی بختیاری را با تفصیل بیشتری نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد، مطابق این فرمان، «خلیل‌خان» به‌عنوان حاکم «جرفادقان»، «عربستان»، «بختیاری»، «چهارمحال» و «فریدن» خطاب شده است. با این‌حال، این سند به درستی مورد واکاوی قرار نگرفته است[۲]. گارثوایت، از جمله محققانی بود که، این سند را مورد بررسی قرار داد. با این‌حال، بازخوانی و تفسیرهای وی، خالی از اشکال نبود؛ زیرا «خلیل‌خان» را صرفاً «خلیل» خوانده و لفظ «خان» را در ادامه و بالای واژهٔ «خلیل»، به درستی تشخیص نداده بود. افزون بر این، تصور او این بود که نام ذکر شده، «عبدالخلیل»، نبیره حیدرکور و یکی از اسلاف اجدادی حاج‌علیقلی‌خان سردار اسعد بود. همچنین، تاریخ این فرمان را سال ۱۱۴۴ق و به‌نام شاه‌عباس سوم ذکر نمود؛ یعنی دوره‌ای که نادر در تکاپوی احراز قدرت بود. به بیانی عبدالخلیل منصوب شاه‌عباس سوم بر مناطق یاد شده بود. با این اوصاف، خود گارثوایت نیز در اصالت سند ابراز تردید نمود، با این استدلال که گزارش‌ها و اسناد بعدی نشان می‌دهد، نادرشاه برای «علی‌صالح‌خان» و کریم‌خان زند برای «ابدال‌خان»، یعنی پسر و نوه عبدالخلیل، احکامی با مسئولیت‌های محلی و کم‌اهمیت، مثل «ضابط مالیاتی»، صادر کرده‌اند. در نتیجه از نظر گارثوایت، چنین فرمانی برای عبدالخلیل، به‌عنوان حاکم چنان قلمرو وسیعی، قابل تردید است؛ از این‌رو به‌احتمال، عبدالخلیل در دورهٔ نادرشاه، از بُعد ایلیاتی، تنها شاخهٔ هفت‌لنگ بختیاری را متحد کرده است (Garthwaite, ۲۰۰۹, p. ٥٦-٦٠). این موضوع توسط سردار اسعد نیز تأکید شده؛ زیرا در این برهه، عبدالخلیل را فقط رئیس «ایل هفت لنگ» خوانده بود(، ۱۳۳۳ق، ص. ۱۴۵).

تصویر سند شماره ۱. فرمان شاه صفی به خلیل‌خان در خصوص معافیت مالیاتی سادات امامزاده باباحیدر (www.asnad.org/fa)

بهرامی آسترکی نیز با بررسی این فرمان تأکید می‌کند که، تاریخ سند نه سال ۱۱۴۴ق، بلکه سال ۱۰۴۴ق و در زمان حکومت شاه‌صفی است؛ با این استدلال که شاه‌عباس سوم به‌سال ۱۱۴۵ق، از سوی نادر به سلطنت برگماشته شد و نام شاه‌عباس قیدشده در سند، همان شاه‌عباس دوم است، که فرمان شاه‌صفی را توشیح نمود(۱۳۸۲، ص. ۱۳۴–۱۳۵). برگماشتن شاه‌عباس سوم به تخت سلطنت، بنا بر روایت منابع معتبر هم‌عصر، همان سال ۱۱۴۴ق بوده است (قزوینی، ۱۳۶۷، ص. ۹۰؛ استرآبادی، ۱۳۷۷، ص. ۱۸۷–۱۸۶، ۱۷۸ و نک: مرعشی، ۱۳۶۲، ص. ۸۲–۸۱)[۳]. با این همه در این برهه، شاه‌عباس سوم نیز طفلی چند ماهه بود؛ با عنایت به اینکه، نادر فعال مایشاء بود، صدور چنین احکامی ولو تشریفاتی به نام وی، بعید بود. افزون بر این، در این

۱. واقع در تیران و کَرون استان اصفهان.

۲. اصل این سند در دانشگاه ماربورگ آلمان نگهداری می‌شود و در بانک اطلاعاتی – تصویری اسناد تاریخی ایران و آسیای مرکزی و شبه‌قاره هند قابل دسترس است (www.asnad.org/fa).

۳. از منابع هم‌عصر که به برگماشتن شاه‌عباس سوم، به سال ۱۳۴۵ق، اشاره کرده، زبدة التواریخ مستوفی است که نسبت به دیگر منابع، رویدادها را به اختصار و کلی بیان کرده است(مستوفی، ۱۳۷۵، ص. ۱۶۱).

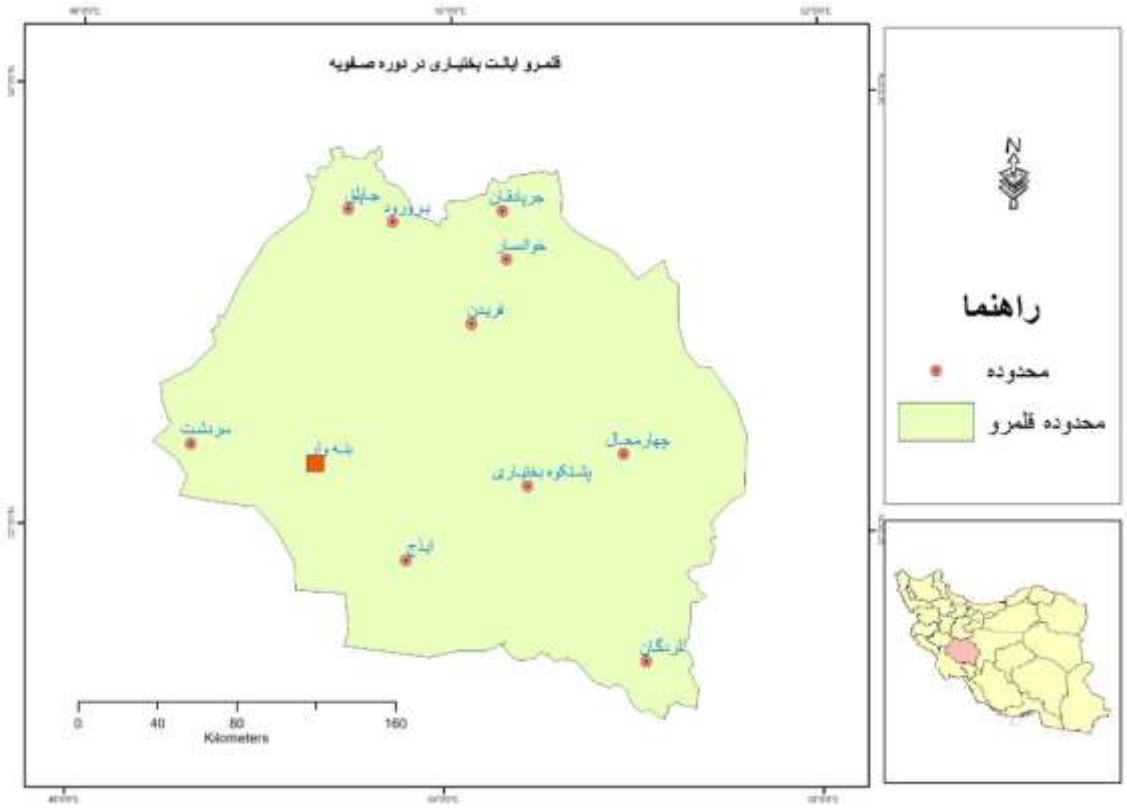
هنگام با توجه به قدرت واپسین خوانین آسترکی، عبدالخلیل‌خان نیز، آن جایگاهی که بعدها اخلافش در دورهٔ زند و قاجار کسب کردند، به دست نیاورده بود. طبق روایت استرآبادی، در همان سال ۱۱۴۴ق، نادر پس از ورود به اصفهان، طی فرمانی احمدخان بن قاسم‌خان بختیاری را که «در سفر هرات از سعادت‌اندوزان خدمت رکاب نصرت انتساب بود» به «حکومت بختیاری» منصوب کرد. پس از قتل وی توسط جماعتی از بختیاری، حکومت آنجا را به برادرش ابوالفتح‌خان، واگذار کرد (۱۳۷۷، ص. ۱۸۹-۱۸۸). در نتیجه، انتساب این سند به عبدالخلیل از سوی گارثوایت، درست به نظر نمی‌رسد. از این‌رو، «خلیل» همان «خلیل‌خان» آسترکی دورهٔ شاه‌صفی است که در سند نیز، به همین شکل اخیر آمده است؛ زیرا حرف «نون» در واژگان منتهی به این حرف، در بالای واژه، درج شده است؛ مثل «جرفادقان» که این واژه نیز توسط گارثوایت تشخیص داده نشد و نیز «عربستان» و «فریدن» که حرف «نون»، به همین شکل، در بالای واژگان موردنظر، قید شده است.

به‌علاوه، نام شاه‌صفی در بالای سمت چپ سند، به‌وضوح آمده و سپس نام شاه‌عباس دوم، قید شده است. از آنجا حکومت خلیل‌خان بر ایالت بختیاری در دوران این دو پادشاه، سراسر اجحاف مالیاتی بوده، صدور چنین فرمانی توسط شاه‌صفی و توشیح آن توسط شاه‌عباس دوم، برای ممانعت از اجحاف خلیل‌خان به حقوق سادات بوده است.

از سوی دیگر، با عنایت به اینکه خلیل‌خان از جمله حاکمان مورد وثوق شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم بود (نک: خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۲۹۸)، سوای حکومت بختیاری، چنان‌که در فرمان نیز آمده، حکومت برخی ولایات دیگر نیز به او سپرده شد؛ از جمله ولایت «خوانسار» که شاه‌عباس دوم در سال ۱۰۶۶ق، به وی واگذار کرد. از این‌رو بعید به‌نظر نمی‌رسد که، ولایات دیگر آن محدوده، مطابق فرمان، یعنی جرپادقان، عربستان، چهارمحال و فریدن پیش‌تر توسط شاه‌صفی نیز، به او اعطا شده باشد؛ چنان‌که به روایت بابابی کاشانی جرپادقان در تیول خلیل‌خان بوده و حتی جدای از بروجرد، بخش‌هایی از همدان نظیر نهاوند و تویسرگان نیز باج‌گذار وی اعلام شده بود. از این منظر به نظر می‌رسد، وصول مالیات این نواحی برعهده وی بوده است. افزون بر این، پس از جرپادقان، بلوک «عربستان» ذکر شده، که به نظر می‌رسد «عربستان گلپایگان» بوده است (نک: مهندس قاجار و علی‌خان مهندس، ۱۳۷۸، ص.۲۱۱). این ناحیه محدودهٔ شمالی اصفهان تا جرپادقان را دربر می‌گرفت (جابری انصاری، ۱۳۲۱، ص. ۱۶۶). هر چند جز در فرمان شاه‌صفی (۱۰۴۴ق) در منابع دوره صفویه، نام عربستان گلپایگان مشاهده نشده است. به‌طور مشخص، این منطقه از جنوب به اصفهان، از شمال به جلگه، از شرق به قم و از غرب به خوانسار محدود بود و «دِهَق» و «علوی» یا «عَلَویجه» از جمله مهم‌ترین دهستان‌های آن به شمار می‌آمدند (نک: رزم‌آرا، ۱۳۳۰، ج ۶، ص.۲۵۵؛ رزم‌آرا، ۱۳۳۲، ج ۱۰، ص. ۹۵-۹۴).

بنابراین، عربستان نامبرده در فرمان شاه‌صفی نه «عربستان خوزستان»، بلکه عربستان اصفهان بوده که بلافاصله پس از جربادقان ذکر شده است؛ زیرا در دورهٔ صفویه، عربستان نیز به کل خوزستان اطلاق نمی‌شد، بلکه چندپاره بوده است: عربستان به مرکزیت حویزه تنها غرب و جنوب غرب خوزستان را شامل می‌شد. حتی دورق نیز یک حاکم مستقل داشت (نک: خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۱۸۰) که البته استقلال آن نیز توسط والیان مشعشع حویزه، همواره نقض می‌شد. رامهرمز و بهبهان جزو بیگلربیگی کوه‌گیلویه بودند، شوشتر و دزفول نیز حکام مستقلی داشتند و نواحی شرقی شهرهای اخیر تا مال‌امیر نیز جز «ایالت بختیاری» به‌شمار می‌رفتند. افزون بر این، خلیل‌خان بختیاری در این دوره نفوذ چندانی در عربستان خوزستان نداشت، بلکه مطابق روایت مورخان دورهٔ صفویه، سادات مشعشع به‌رغم اختلافات درونی، به‌عنوان والیان بلامنازع، بر این منطقه حکمرانی می‌کردند (نک: واله قزوینی، ۱۳۸۲، ص. ۲۱۰، ۱۹۱؛ شاملو، ۱۳۷۱، ص. ۲۸۴؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳، ص. ۶۲؛ خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۱۸۳-۱۸۰).

چهارمحال و فریدن نیز که جزو مضافات اصفهان بودند (اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۲۲)، از دورهٔ خلیل‌خان، به بخش جدایی‌ناپذیر حکم‌رانی بختیاری درآمدند. به‌علاوه اینکه، از این زمان تا دوره قاجار، درپی نفوذ سیاسی و استقرار قبایل بختیاری، ترکیب جمعیتی و جغرافیایی این نواحی نیز دستخوش تغییر شد. جدای از لطف شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم در حمایت از خلیل‌خان، همچنان‌که در سال ۱۰۵۴ق، شورش جماعتی از بختیاری‌ها بر علیه او را سرکوب کردند (نک: وحید قزوینی، ۱۳۸۳، ص. ۴۰۰-۳۹۸؛ ملاکمال، ۱۳۳۴، ص. ۱۰۱-۱۰۰؛ شاملو، ۱۳۷۱، ص. ۲۸۶). در نتیجهٔ این شورش، ایالت بختیاری تا سال ۱۰۶۶ق، جزو ایالات خاصه شاه‌عباس دوم درآمد (نک: وحید قزوینی، ۱۳۸۳، ص. ۴۰۱؛ رهربرن، ۱۳۴۹، ص. ۱۷۸). با وجود این، در سال ۱۰۶۶ق، لطف دوبارهٔ شاه‌عباس دوم به خلیل‌خان به‌عنوان حکمران اصلی بختیاری (وحید قزوینی، ۱۳۸۳، ص. ۶۰۳-۶۰۲) و نیز پیوستگی جغرافیایی ولایات یادشده، زمینهٔ واگذاری و تسلط خلیل‌خان بر این مناطق را فراهم ساخت. زیرا فریدن در محدوده جربادقان و بُربُرود واقع بود، که هر دو تیول حاکم بختیاری بودند. چهارمحال نیز از شمال به فریدن و از غرب متصل به پشتکوه بختیاری بود. ذکر «بلاد چهارمحال بختیاری» به جای «چهار محال اصفهان» در دورهٔ نادرشاه توسط مروی (۱۳۶۴، ج ۲، ص. ۴۷۱ و نک: گلستانه، ۱۳۴۴، ص. ۴۷۸)، حاکی از تغییر در تقسیمات سیاسی و جغرافیایی و توسعهٔ قلمرو ایالت بختیاری بوده است.

نقشه شماره ۲. قلمرو ایالت بختیاری در دوره صفویه با تکیه بر روایات تاریخی

نقش آسترکی‌ها در حفظ قلمرو اصلی اتابکان با عنوان ایالت بختیاری

آسترکی‌ها یکی از ده‌ها قبیله‌ای بودند که با تکیه بر روایت مستوفی، از جبل السماق شام، در دورهٔ اتابک هزاراسپ به قلمرو اتابکان لر بزرگ نقل مکان کردند (۱۳۶۴، ص. ۵۴۱–۵۴۰). نام این قبیله در موارد متعددی به‌عنوان لقبِ برخی سرداران و صاحب‌منصبان دورهٔ اتابکان آمده است. بر خلاف نام بختیاری که در این دوره به‌عنوان یک قبیله یا لقب صاحب‌منصب خاص، ذکر نشده است. این مسئله حاکی از آن است که نام بختیاری را می‌بایست غیر از نام یک قبیله یا نام و لقب یک فرد خاص، ریشه‌یابی کرد. با این‌حال، آسترکی‌ها از جنبهٔ سیاسی و نظامی، در تشکیلات دولت اتابکان نفوذ کردند. در مواردی نیز به‌عنوان مدعی قدرت، توسط اتابکان، سرکوب شده و به قتل رسیدند. از جمله افراد با نفوذ دودمان آسترکی در «ارکان دولت» اتابکان لر بزرگ، خواجه‌احمد حاجی آسترکی بود که «با رأی تدبیر صاحب تمول» گردید و «در مُلک صاحب قدرت و شوکت» شده بود (مستوفی، ۱۳۶۴، ص. ۵۴۷). طبق گزارش مستوفی، اتابک افراسیاب بن یوسف‌شاه (۶۹۶ـ ۶۸۵ق) وی و چند تن دیگر از ارکان دولت را به علت نفوذ، قدرت و ثروتشان در دولت به قتل رسانید. پس از قتل وی، اتابک افراسیاب «در ملک لرستان مطلق‌العنان شد» (۱۳۶۴، ص. ۵۴۷). افزون بر این، مطابق وقف‌نامهٔ امامزاده محمد اکبر، «دستگرد کیار»، واقع در چهارمحال، فرزندان امیر محمدشاه آسترکی از متمولان آن دیار، قریه‌های دستجرد، قمه، دزک، و مزارع ایوان و آب تجر را جهت وقف، به اتابک افراسیاب بن پشنگ بن سلغرشاه، فروختند (نک: تصویر سند شماره ۲). همچنین در مورد دیگر، به سال ۸۱۱ ق، در اثر ظلم اتابک احمد، اتباعش از جمله آسترکی‌ها، سر به شورش برداشتند و اعلام کردند: «همان به که چنانچه بودیم کدخدای سر خود باشیم» (نطنزی، ۱۳۸۳، ص. ۴۸). اتابک احمد نیز «سردارزاده» آسترکی‌ها را که نام او ذکر نشده بود، به‌قتل رسانید و منجر به رویارویی مستقیم میان آسترکی‌ها و اتابکان گردید: «احمد با معدود اندک به سر ایشان رفت... لُران (آسترکی‌ها) از المی که داشتند بیچاره را بی‌محابا بگرفتند و بکشتند» (نطنزی، ۱۳۸۳، ص. ۴۸).

تصویر سند شماره ۲: وقف‌نامه امامزاده دستگرد کیار[۱]

براساس این شواهد تاریخی، آسترکی‌ها از جمله متنفذین و صاحبان قدرت و مکنت در قلمرو اتابکان لر بزرگ بودند که همچون خواجه‌احمد حاجی‌آسترکی در دستگاه دیوانی اتابکان نفوذ کردند و به‌عنوان مالکان و صاحبان ثروت و قدرت، یک استقلال نسبی نسبت به اتابکان داشتند. فروش املاک به اتابک، حاکی از آن است که قدرت خویش را نه از اتابکان، بلکه از خاستگاه قبیله‌ای و خدم و حشم و نفوس محلی خود دریافت می‌کردند. مهم‌تر از این‌ها، در صورت لزوم و اجحاف اتابکان در حق اتباع خویش، به‌عنوان یک نیروی قدرتمند محلی، می‌توانستند به قتل اتابکان، مبادرت کنند. اشارهٔ نظنزی به «سردارزادگی» در میان ایشان، از یک طرف حاکی از آن است که آنان تحت فرماندهی واحدی قرار داشتند؛ از سوی دیگر نیز، به جنبهٔ موروثی سردارزادگی در میان آنان، اشاره دارد. اما از سقوط اتابکان لر بزرگ تا روی کار آمدن صفویان، با یک گسیخت تاریخی مواجه‌ایم؛ زیرا نامی از آنان به میان نیست و بدیهی است که دلیل آن نیز فقر منابع و گزارش‌های تاریخی بوده است. عدم اشاره به آسترکی‌ها در این بازهٔ زمانی، به‌معنای فقدان امر واقع تاریخی و یا عدم نقش و حضور سیاسی آنان نبوده است؛ زیرا با پیدایش صفویان و گزارش‌هایی که بار دیگر از سران آسترکی بدست داده می‌شود، پیشینه و استمرار قدرت محلی آنان در قلمرو اصلی اتابکان لر بزرگ را نشان می‌دهد که در اوایل دورهٔ صفویه با عنوان و اصطلاح «بختیاری» مشهور بودند. از آن جمله بدلیسی اشاره کرده بود: «لر بزرگ که مشهوراند به بختیاری»، پس از انقطاع نسل حکام ایشان (اتابکان)، به سال ۹۷۴ق «شاه‌طهماسب سرداری الوسات را به تاج‌میر آسترکی که عمده عشایر آن قوم بود تفویض کرده بود» (۱۳۷۷، ص. ۴۹-۴۸). همچنین، جهانگیرسلطان فرزند تاج‌میر و خلیل‌خان فرزند جهانگیرسلطان، به‌ترتیب در طول دورهٔ صفویه، به حکومت موروثی ایالت بختیاری، گماشته شدند. توسعهٔ قلمرو ایالت بختیاری نیز در زمان خلیل‌خان بوده است.

آنچه که در این گزارش‌ها دارای اهمیت است، به لحاظ سیاسی، آسترکی‌ها هم‌زمان با بنیان‌گذاری صفویان، عمده‌ترین قدرت محلی و قبیله‌ای در این منطقه بودند. از این‌رو با در نظر گرفتن سابقهٔ این قبیله در دورهٔ اتابکان لر بزرگ، این موضوع تداوم قدرت آنان را تا دورهٔ صفویه، نشان می‌دهد. به عبارتی، قدرت سران آسترکی، حلقهٔ پیوند سیاسی و جغرافیایی اتابکان لر بزرگ به بختیاری در دوره صفوی بودند. دوم آن‌که، لقب و مقام سرداری و سردارزادگی به سران قبیله آسترکی تعلق داشت؛ زیرا با کنار هم گذاشتن روایت‌های نطنزی و بدلیسی از اتابکان تا صفویان، موروثی‌بودن جایگاه سرداری را در میان این قبیله نشان می‌دهد. به‌علاوه، این روایت که «امیر تاج‌میر بختیاری ابا عن جد میر و میرزاده الوار بختیاری بود» (ترکمان،۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۵۲۹)، به روشنی، به میرزادگی و سردارزادگی و موروثی بودن قدرت و جایگاه سیاسی آنان، از روزگار گذشته تا دورهٔ صفویان، حکایت دارد. از این منظر، دودمان آسترکی، بر محدودهٔ اصلی قلمرو اتابکان لر بزرگ، یعنی محدودهٔ شرق شوشتر تا زردکوه، به‌عنوان سران محلی و ایلیاتی، قدرت را در دست داشتند. همچنین، برگماشتن میرتاج‌میر به سرداری ایلات و عشایر آن منطقه توسط شاه‌طهماسب، در واقع صحه‌گذاشتن و به رسمیت شناختن قدرت سران این قبیله بود که از گذشته بر این منطقه حکمرانی می‌کردند. آنچه در اینجا مبهم است تنها پیدایش اصطلاح بختیاری و جایگزینی و اطلاق آن بر قلمرو اصلی اتابکان لر بزرگ است؛ چنان‌که بدلیسی نیز آورده است: «لر بزرگ به بختیاری مشهوراند» و محدودهٔ جغرافیایی تقریباً همان محدوده است و نسل حکام نیز همان نسل حکام آسترکی است. تنها دگرگونی، پیدایش نام بختیاری در اطلاق بر این محدوده جغرافیایی است که در دورهٔ صفویه با عنوان «ایالت بختیاری» شهرت یافت و میرزادگان و سردارزادگان آسترکی به‌عنوان حاکمان این ایالت، محدودهٔ آن را توسعه دادند.

نتیجه

زمینه‌های نضج جغرافیایی ایالت بختیاری در دورهٔ صفویه، به جغرافیای تاریخی قلمرو اتابکان لر بزرگ، بازمی‌گردد. در واقع، قلمرو اتابکان

۱. منبع: آرشیو شخصی علی بهرامی آسترکی، از ایشان بسیار سپاسگزاریم.

دارای یک محدودهٔ اصلی و نیز حوزه‌های متصرفی و الحاقی بود. محدوده اصلی، نواحی شرق شوشتر تا زردکوه را دربر می‌گرفت که مشتمل بر نواحی شمال و شمال شرق خوزستان، به‌ویژه سوسن و ایذه و نیز حوزهٔ زاینده‌رود، بازُفت تا دامنه‌های زردکوه بود. قلمرویی که تقریباً با بازشناسی و به دست دادن حدود ایالت بختیاری در دوره صفویه، منطبق است. در این دوره، حکام مستقلی از جانب دولت صفویه در شوشتر و دزفول مستقر بودند، بخش‌هایی از جنوب و جنوب غربی خوزستان، حوزهٔ نفوذ والیان مشعشعی بود و بخش‌های جنوب شرقی مشتمل بر رامهرمز و بهبهان نیز جزو بیگلربیگی کوه‌گیلویه بودند. از این‌رو، همچون دورهٔ اتابکان، نواحی شرق شوشتر و شمال شرق دزفول تا محدوده‌ی متصل به چهارمحال اصفهان، با عنوان پشتکوه تا زردکوه، محدوده «ایالت بختیاری» بود، که پس از ممالک والی‌نشین اربعه، یعنی عربستان، لرستان، گرجستان و کردستان، دارای اهمیت سیاسی بوده است. مهم‌ترین عامل در حفظ و استمرار این پیوستگی جغرافیایی نیز، به نقش سیاسی و نظامی میرزادگان و سردارزادگان قبیلهٔ آسترکی بازمی‌گردد که در ارکان دولت اتابکان لر بزرگ، صاحب قدرت و نفوذ بودند. حتی در واپسین سال‌های حیات سلسلهٔ اتابکان، در مواردی علیه آنان شورش کرده و حاکم لر بزرگ را به قتل رسانده‌اند. با این‌حال، پس از یک دوره که با کمبود آگاهی‌های تاریخی در خصوص آنان مواجهیم، بار دیگر در اوایل دورهٔ صفویه، دوباره مورد توجه تاریخ‌نگاران قرار گرفتند که این موضوع استمرار قدرت آنان را در این منطقه با عنوان «بختیاری» نشان می‌دهد. برگماشتن یکی از سران قبیلهٔ آسترکی به‌نام تاج‌میر به مقام «سرداری» ایلات این منطقه، موروثی‌بودن قدرت در میان اسلاف و اخلاف وی را آشکار می‌سازد؛ زیرا که منابع تاریخی دورهٔ صفویه، به موروثی بودن قدرت محلی این منطقه، از روزگار گذشته تا عصر صفوی، در میان سران این قبیله، اشاره کرده‌اند. افزون بر این، به اهتمام جانشینان و اخلاف تاج‌میر، به‌ویژه خلیل‌خان، همچون دورهٔ اتابکان، قلمرو آنان به خارج از محدودهٔ اصلی، یعنی چهارمحال اصفهان، نواحی شرق لرستان تا خوانسار و جربادقان(گلپایگان) نیز گسترش یافت.

سپاس‌گزاری

از زحمات آقایان دکتر جعفر مرشدی و دکتر علی شجاعیان، در کمک به ترسیم نقشه‌های جغرافیای تاریخی این مقاله، سپاسگزاری می‌شود.

فهرست منابع

استرآبادی، میرزامهدی‌خان. (۱۳۷۷). *جهانگشای نادری*. به‌تصحیح: سیّدعبدالله انوار. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. تهران.

اصطخری، ابواسحاق. (۱۳۴۰). *مسالک الممالک*، به‌کوشش: ایرج افشار. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران.

اصفهانی، محمدمهدی. (۱۳۶۸). *نصف جهان فی تعریف اصفهان*. تصحیح: منوچهر ستوده. امیرکبیر. تهران.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن. (۱۳۶۷). *مرآة البلدان*. ج۴. انتشارات دانشگاه تهران. تهران.

بابایی بن لطف کاشانی. (۱۴۰۰). *کتاب آنوسی، سرگذشت یهودیان اصفهان در دوره صفویه*. برگردان، تصحیح و پژوهش: امیرعلی فلاحیان. شرکت کتاب. لس‌آنجلس.

بدلیسی، شرف‌خان. (۱۳۷۷). *شرف‌نامه، تاریخ مفصل کردستان*. به‌اهتمام: ولادیمیر ولیانیوف. اساطیر. تهران.

بهرامی آسترکی، علی. (۱۳۸۲). *بنوار من ایل من*. دارالنشر اسلام. قم.

ترکمان، اسکندربیگ. (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*. تصحیح: ایرج افشار. امیرکبیر. تهران.

جابری انصاری، میرزاحسن. (۱۳۲۱). *تاریخ اصفهان و ری و همه جهان*. روزنامه مجله خرد. اصفهان.

جزائری، سیدعبدالله. (۱۳۴۸). *کتاب تذکره شوشتر*. انتشارات کتابخانه صدرا. تهران.

حسینی منشی، محمد بن میرک. (۱۳۸۵). *ریاض الفردوس خانی*. تصحیح: ایرج افشار و فرشته سواران. بنیاد موقوفات محمود افشار. تهران.

حسن‌پور، عطا و حیات‌اله سرلک. (۱۴۰۰). «سنگ‌نبشته میدان چوگان خلیل‌آباد، سندی از شاه‌بازی‌های عصر صفوی»، *نامه انسان‌شناسی*. س۱۸، ش۳۲، صص۸۳ـ۱۰۶.

خواجگی اصفهانی، محمد معصوم. (۱۳۶۸). *خلاصه السیر*. به‌کوشش: ایرج افشار. علمی. تهران.

رزم‌آرا، علی. (۱۳۳۰). *فرهنگ جغرافیایی ایران*. ج ۶. دایره جغرافیایی ستاد ارتش. تهران.

رزم‌آرا، علی. (۱۳۳۲). *فرهنگ جغرافیایی ایران*. ج ۱۰. دایره جغرافیایی ستاد ارتش. تهران.

رستم‌الحکماء، محمدهاشم آصف. (۱۳۸۲). *رستم التواریخ*. تصحیح: میترا مهرآبادی. دنیای کتاب. تهران.

رهربن. (۱۳۴۹). *نظام ایالات در دوره صفویه*. ترجمه: کیکاوس جهانداری. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران.

سانسون، مارتین. (۱۳۴۶). *سفرنامه سانسون*. به‌اهتمام و ترجمه: تقی تفضلی. کتابفروشی ابن‌سینا. تهران.

نویسنده گمنام. (۱۳۶۲). *حدود العالم*. به‌کوشش: منوچهر ستوده. کتابخانه طهوری. تهران.

سردار اسعد، علیقلی‌خان. (۱۳۳۳ق). تاریخ بختیاری. نسخه خطی عبدالحسین سپهر. بی‌نا. تهران.

شاملو، ولی قلی. (۱۳۷۱). *قصص الخاقانی*. تصحیح: سیدحسن سادات ناصری. سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. تهران.

شاه‌طهماسب صفوی. (۱۳۵۰). *مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی*. به‌اهتمام: عبدالحسین نوائی. بنیاد فرهنگ ایران. تهران.

غفاری قزوینی، قاضی احمد. (۱۳۴۳). *تاریخ جهان‌آرا*. ایستگاه سرچشمه. تهران.
قزوینی، ابوالحسن. (۱۳۶۷). *فواید الصفویه*. تصحیح: مریم میراحمدی. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. تهران.
کتبی، محمود. (۱۳۶۴). *تاریخ آل مظفر*. به‌اهتمام: عبدالحسین نوائی. امیرکبیر. تهران.
گاوبه، هانیس. (۱۳۵۹). *ارجان و کهگیلویه*. ترجمه: سعید فرهودی. به‌تحشیه: احمد اقتداری. انتشارات انجمن آثار ملی. تهران.
گلستانه، ابوالحسن. (۱۳۴۴). *مُجمل التواریخ*. به‌اهتمام: مدرس رضوی. انتشارات دانشگاه تهران. تهران.
لسترنج، گای. (۱۳۷۷). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*. ترجمه: محمود عرفان. علمی و فرهنگی. تهران.
مرعشی، میرزامحمدخلیل. (۱۳۶۲). *مجمع التواریخ*. تصحیح: عباس اقبال، طهوری. تهران.
مروی، محمد کاظم. (۱۳۶۴). *عالم‌آرای نادری*. تصحیح: محمدامین ریاحی، زوّار. تهران.
مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده*. تصحیح: عبدالحسین نوائی. امیرکبیر. تهران.
مستوفی، حمدالله. (۱۳۳۶). *نزهه القلوب*. به‌کوشش: محمد دبیرسیاقی. کتابخانه طهوری. تهران.
مستوفی، محمدحسن. (۱۳۷۵). *زبده‌التواریخ*. به‌کوشش: بهروز گودرزی. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. تهران.
مسعودی، ابوالحسن علی. (۱۳۴۹). *التنبیه و الاشراف*. ترجمه: ابوالقاسم پاینده. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران.
مقدسی، ابوعبدالله. (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم*. ج۲. ترجمه: علینقی منزوی. شرکت مؤلفان و مترجمان. تهران.
مکبن‌روز، الیزابت. (۱۳۷۳). *با من به سرزمین بختیاری بیایید*. ترجمه: مهراب امیری. آنزان. تهران
ملا کمال. (۱۳۳۴). *خلاصه التواریخ*. تصحیح: ابراهیم دهگان. بی‌نا. اراک.
منجم یزدی، ملاجلال‌الدین. (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال*. به‌کوشش: سیف‌الله وحیدنیا. انتشارات وحید. تهران.
مهندس قاجار، محمدحسن میرزا و علی‌خان مهندس. (۱۳۷۸). *دو سفرنامه از جنوب ایران*. گردآوری و تصحیح: سیّدعلی آل‌داوود. امیرکبیر. تهران.
موسوی اصفهانی، محمدصادق. (۱۳۶۳). *تاریخ گیتی‌گشا*. تصحیح: سعید نفیسی. اقبال. تهران.
میرزا سمیعا. (۱۳۷۸). *تذکره‌الملوک*. به‌کوشش: محمد دبیرسیاقی. امیرکبیر. تهران.
نجم‌الملک، میرزا عبدالغفار. (۱۳۸۵). *سفرنامه خوزستان*. به‌کوشش: محمد دبیرسیاقی. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. تهران.
نطنزی، معین‌الدین. (۱۳۸۳). *منتخب‌التواریخ نطنزی*. تصحیح: پروین استخری. اساطیر. تهران.
واله قزوینی اصفهانی، محمدیوسف. (۱۳۸۲). *ایران در زمان شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم*. تصحیح: محمدرضا نصیری. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. تهران.
وحید قزوینی، میرزا محمدطاهر. (۱۳۸۳). *تاریخ جهان آرای عباسی*. تصحیح: سعید میرمحمدصادق. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. تهران.
وصّاف الحضره، عبدالله. (۱۳۴۶). *تاریخ وصّاف*. به‌کوشش: عبدالمحمد آیتی. بنیاد فرهنگ ایران. تهران.
یاقوت حموی. (۱۳۸۰). *معجم البلدان*. ج ۲. ترجمه: علینقی منزوی. انتشارات سازمان میراث فرهنگی. تهران.
یاقوت حموی. (۱۹۹۵م). *معجم البلدان*. ج ۵. دارصادر. بیروت.
یزدی، شرف‌الدین. (۱۳۸۷). *ظفرنامه*. تصحیح: سیّدسعید میرمحمدصادق و عبدالحسین نوائی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. تهران.
Garthwaite. Gene.R. (۲۰۰۹). *Khans and Shahs*. Tauris. London.
www.asnad.org/fa.

Romanized -Bibliography

Astarābādī, Mīrzā Mahdī Khān (۱۳٤۱). Jahāngoshā-ye Nāderī, ed. Sayyed ʿAbdollāh Anwār. Tehran: Anjoman-e Āthār-e Mellī. [In Persian]
Eṣṭakhrī, Abū Isḥāq (۱۳٤۰). Masālek al-Mamālek, ed. Īraj Afshār. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Nashr-e Ketāb. [In Persian]
Eṣfahānī, Moḥammad Mahdī (۱۳٦۸). Neṣf-e Jahān fī Taʿrīf-e Eṣfahān, ed. Manūchehr Sotūdeh. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
Eʿtemād al-Salṭaneh, Moḥammad Ḥasan (۱۳٦۷). Merʾāt al-Boldān, vol. ٤. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
Bābāyī ibn Loṭf Kāshānī (۱٤۰۰). Ketāb-e Anūsī: Sargozasht-e Yahūdiyān-e Eṣfahān dar Dowreh-ye Ṣafavī, trans., ed., and study by Amīr ʿAlī Fallāḥīān. Los Angeles: Ketāb Company. [In Persian]
Bedlīsī, Sharaf Khān (۱۳۷۷). Sharaf-nāmeh: Tārīkh-e Mofaṣṣal-e Kordestān, ed. Vladimir Minorsky. Tehran: Asāṭīr. [In Persian]
Bahrāmī Āstarakī, ʿAlī (۱۳۸۲). Bonvār-e Man Īl-e Man. Qom: Dār al-Nashr-e Eslām. [In Persian]
Torkamān, Eskandar Beg (۱۳۸۲). Tārīkh-e ʿĀlam-Ārā-ye ʿAbbāsī, ed. Īraj Afshār. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
Jāberī Anṣārī, Mīrzā Ḥasan (۱۳۲۱). Tārīkh-e Eṣfahān va Rey va Hameh Jahān. Isfahan: Rūznāmeh-ye Majalleh-ye Kherad. [In Persian]
Jazāyerī, Sayyed ʿAbdollāh (۱۳٤۸). Tazkerat al-Shūshtar. Tehran: Ketābkhāneh-ye Ṣadrā. [In Persian]
Ḥosaynī Monshī, Moḥammad ibn Mīrak (۱۳۸۵). Riyāż al-Ferdows Khānī, ed. Īraj Afshār and Fareshteh Savārān. Tehran: Bonyād-e Mowqūfāt-e Maḥmūd Afshār. [In Persian]
Ḥasanpūr, ʿAṭā & Ḥayātollāh Sarlak (۱٤۰۰). "Stone Inscription of Khalilabad Polo Square, A Document of the Masterpieces of the Safavid Era." Nāmeh-ye Ensān-shenāsī, vol. ۱۸, no. ۳۲, pp. ۸۳–۱۰٦. [In Persian]
Khājegī Eṣfahānī, Moḥammad Maʿṣūm (۱۳٦۸). Kholāṣat al-Sīr, ed. Īraj Afshār. Tehran: ʿElmī. [In Persian]

Razmārā, ʿAlī (۱۳۳۰). Farhang-e Joğrāfīyāʾī-ye Īrān, vol. ٦. Tehran: Dāyereh-ye Joğrāfīyāʾī-ye Setād-e Artesh. [In Persian]

Razmārā, ʿAlī (۱۳۳۲). Farhang-e Joğrāfīyāʾī-ye Īrān, vol. ۱۰. Tehran: Dāyereh-ye Joğrāfīyāʾī-ye Setād-e Artesh. [In Persian]

Rostam al-Ḥokamāʾ, Moḥammad Hāshim Āṣaf (۱۳۸۲). Rostam al-Tavārīkh, ed. Mitrā Mehrābādī. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]

Röhrborn, Klaus (۱۳٤۹). Neẓām-e Eyālāt dar Dowreh-ye Ṣafavī, trans. Kikāvūs Jahāndārī. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Nashr-e Ketāb. [In Persian]

Sansone, Martin (۱۳٤٦). Safar-nāmeh-ye Sansone, trans. and ed. Taqī Tafazzolī. Tehran: Ibn Sīnā Bookshop. [In Persian]

Anonymous (۱۳٦۲). Ḥodūd al-ʿĀlam, ed. Manūchehr Sotūdeh. Tehran: Ṭahūrī Library. [In Persian]

Sardār Asʿad, ʿAlīqolī Khān (۱۳۳۳ AH). Tārīkh-e Bakhtīyārī, manuscript by ʿAbd al-Ḥosayn Sepehr. Tehran: n.p. [In Persian]

Shāmlū, Valī Qolī (۱۳۷۱). Qaṣaṣ al-Khāqānī, ed. Sayyed Ḥasan Sādāt Nāṣerī. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Press. [In Persian]

Shāh Ṭahmāsb Ṣafavī (۱۳٥۰). Majmūʿeh-ye Asnād va Mokātabāt-e Tārīkhī, ed. ʿAbd al-Ḥosayn Navāʾī. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān. [In Persian]

Ghaffārī Qazvīnī, Qāżī Aḥmad (۱۳٤۳). Tārīkh-e Jahān-Ārā. Tehran: Sarcheshmeh Press. [In Persian]

Qazvīnī, Abū al-Ḥasan (۱۳٦۷). Favāyed al-Ṣafavīyeh, ed. Maryam Mīr-Aḥmadī. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]

Katbī, Maḥmūd (۱۳٦٤). Tārīkh-e Āl-e Moẓaffar, ed. ʿAbd al-Ḥosayn Navāʾī. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

Gaube, Heinz (۱۳٥۹). Arrajān va Kohgīlūyeh, trans. Saʿīd Farhūdī, notes by Aḥmad Eqtedārī. Tehran: Anjoman-e Āthār-e Mellī. [In Persian]

Golestāneh, Abū al-Ḥasan (۱۳٤٤). Mojmal al-Tavārīkh, ed. Modarres Rażavī. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]

Le Strange, Guy (۱۳۷۷). Joğrāfīyā-ye Tārīkhī-ye Sarzamīn-hā-ye Khelāfat-e Sharqī, trans. Maḥmūd ʿErfān. Tehran: ʿElmī va Farhangī. [In Persian]

Marʿashī, Mīrzā Moḥammad Khalīl (۱۳٦۲). Majmaʿ al-Tavārīkh, ed. ʿAbbās Eqbāl. Tehran: Ṭahūrī. [In Persian]

Marvī, Moḥammad Kāẓem (۱۳٦٤). ʿĀlam-Ārā-ye Nāderī, ed. Moḥammad Amīn Rīāḥī. Tehran: Zovvār. [In Persian]

Mostowfī, Ḥamdollāh (۱۳٦٤). Tārīkh-e Gozīdeh, ed. ʿAbd al-Ḥosayn Navāʾī. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

Mostowfī, Ḥamdollāh (۱۳۳٦). Nozhat al-Qolūb, ed. Moḥammad Dabīrsīāqī. Tehran: Ṭahūrī Library. [In Persian]

Mostowfī, Moḥammad Ḥasan (۱۳۷٥). Zobdat al-Tavārīkh, ed. Behruz Gūdarzī. Tehran: Bonyād-e Mowqūfāt-e Doktor Maḥmūd Afshār. [In Persian]

Masʿūdī, Abū al-Ḥasan ʿAlī (۱۳٤۹). al-Tanbīh wa al-Ishrāf, trans. Abū al-Qāsem Pāyandeh. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Nashr-e Ketāb. [In Persian]

Moqaddasī, Abū ʿAbdollāh (۱۳٦۱). Aḥsan al-Taqāsīm, vol. ۲, trans. ʿAlī-Naqī Monzavī. Tehran: Sherkat-e Moʾallefān va Motarjemān. [In Persian]

MacBean Ross, Elizabeth (۱۳۷۳). Bā Man be Sarzamīn-e Bakhtīyārī Biyāyīd, trans. Mehrāb Amīrī. Tehran: Anzān. [In Persian]

Mollā Kamāl (۱۳۳٤). Kholāṣat al-Tavārīkh, ed. Ebrāhīm Dehqān. Arāk: n.p. Monajjem. [In Persian]

Yazdī, Mollā Jalāl al-Dīn (۱۳٦٦). Tārīkh-e ʿAbbāsī yā Rūznāmeh-ye Mollā Jalāl, ed. Sayfollāh Vaḥīdnīā. Tehran: Vaḥīd Press. [In Persian]

Mohandes Qājār, Moḥammad Ḥasan Mīrzā & ʿAlī Khān Mohandes (۱۳۷۸). Do Safar-nāmeh az Jonūb-e Īrān, ed. Sayyed ʿAlī Āl-Dāvūd. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

Mūsavī Eṣfahānī, Moḥammad Ṣādeq (۱۳٦۳). Tārīkh-e Gītī-goshā, ed. Saʿīd Nafīsī. Tehran: Eqbāl. [In Persian]

Mīrzā Samīʿā (۱۳۷۸). Tazkerat al-Molūk, ed. Moḥammad Dabīrsīāqī. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

Najm al-Molk, Mīrzā ʿAbd al-Ghaffār (۱۳۸٥). Safar-nāmeh-ye Khūzestān, ed. Moḥammad Dabīrsīāqī. Tehran: Anjoman-e Āthār va Mafākher-e Farhangī. [In Persian]

Naṭanzī, Moʿīn al-Dīn (۱۳۸۳). Montakhab al-Tavārīkh-e Naṭanzī, ed. Parvīn Ostokharī. Tehran: Asāṭīr. [In Persian]

Vāleh Qazvīnī Eṣfahānī, Moḥammad Yūsof (۱۳۸۲). Īrān dar Zamān-e Shāh Ṣafī va Shāh ʿAbbās-e Dovvom, ed. Moḥammad-Reżā Naṣīrī. Tehran: Anjoman-e Āthār va Mafākher-e Farhangī. [In Persian]

Vaḥīd Qazvīnī, Mīrzā Moḥammad Ṭāher (۱۳۸۳). Tārīkh-e Jahān-Ārā-ye ʿAbbāsī, ed. Saʿīd Mīr-Moḥammad-Ṣādeq. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

Vaṣṣāf al-Ḥaẓrah, ʿAbdollāh (۱۳٤٦). Tārīkh-e Vaṣṣāf, ed. ʿAbd al-Moḥammad Āyatī. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān. [In Persian]

Yāqūt al-Ḥamavī (۱۳۸۰). Moʿjam al-Boldān, vol. ۲, trans. ʿAlī-Naqī Monzavī. Tehran: Cultural Heritage Organization Press. [In Persian]

Yāqūt al-Ḥamavī (۱۹۹٥). Moʿjam al-Boldān, vol. ٥. Beirut: Dār Ṣāder. [In Persian]

Yazdī, Sharaf al-Dīn (۱۳۸۷). Ẓafar-nāmeh, ed. Sayyed Saʿīd Mīr-Moḥammad-Ṣādeq & ʿAbd al-Ḥosayn Navāʾī. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Iranian Parliament. [In Persian]